

R E C E N Z J E

Kazimierz Bem, *Calvinism in the Polish Lithuanian Commonwealth 1548–1648. The Churches and the Faithful* (St Andrews Studies in Reformation History), Brill, Leiden–Boston 2020, ss. 322, 41 kol. il., 5 map, ISBN 978-90-04-42481-4, ISBN 978-90-04-42482-1 (e-book)

Kazimierz Bem jest duchownym ewangelicko-reformowanym oraz znanym badaczem dziejów kalwinizmu w Polsce i w Europie. Oprócz wielu rozpraw i artykułów naukowych opublikował książkę „*Wilki i łagodne jagniątka Chrystusa*”. *Powstanie, rozwój i rola Holenderskiego Kościoła Reformowanego w XVI i XVII wieku* (Warszawa 2013) oraz *Słownik biograficzny duchownych ewangelicko-reformowanych. Pastorzy i diakonisy Jednoty Małopolskiej i Jednoty Warszawskiej 1815–1939* (Warszawa 2015). Recenzowana monografia, opublikowana w języku angielskim przez prestiżowe wydawnictwo Brill, ma na celu zapoznanie czytelników zagranicznych, niewładających językiem polskim, z historią wyznania ewangelicko-reformowanego w Rzeczypospolitej Obojga Narodów. Przedmiotem szczególnej uwagi Autora jest powstanie i rozwój trzech Kościołów kalwińskich w państwie polsko-litewskim: Braci Czeskich w Wielkopolsce oraz Jednoty Małopolskiej i Jednoty Litewskiej, w okresie od połowy XVI do połowy XVII w.

Książka składa się z czternastu rozdziałów (w tym wstępu i zakończenia), podzielonych na trzy części. Pierwsza część, obejmująca wstępny rozdział pierwszy oraz rozdział drugi, zawiera zarys ustroju i społeczeństwa Rzeczypospolitej w epoce reformacji. Druga (rozdziały 2–7) skupia się na Kościołach kalwińskich, trzecia zaś (rozdziały 8–13) poświęcona jest wiernym. Rozdział trzeci dotyczy rozwoju ustroju i eklezjologii Kościołów ewangelicko-reformowanych od połowy XVI w. do synodu we Włodawie (1634 r.), który nadał ostateczny kształt strukturze trzech jednot. W rozdziale czwartym Autor skupia się na liturgii, w kolejnym zaś na dyscyplinie kościelnej. Rozdział szósty poświęcony jest duchownym, ich wykształceniu oraz roli w życiu wspólnoty wiernych. W rozdziale siódmym Autor przedstawił pobożność kalwinistów polsko-litewskich. Omawiając grupy wiernych, dużą wagę przywiązuje do szlachty, która wywierała decydujący wpływ na rozwój kongregacji. Rozdział ósmy zawiera omówienie konwersji, zarówno z innych wyznań na kalwinizm, jak i z kalwinizmu na katolicyzm. W kolejnym rozdziale Autor zajął się szerzeniem się kalwinizmu wśród mieszczaństwa i chłopów. Rozdział dziesiąty dotyczy wspólnot ewangelicko-reformowanych w miastach królewskich, a w następnym przybliżono relacje między luteranami a kalwinistami, ze szczególnym uwzględnieniem Prus Królewskich. W rozdziale dwunastym Autor skupił się na roli patronatu kobiecego w dziejach Kościoła kalwińskiego. Rozdział trzynasty omawia liczebność kongregacji ewangelicko-reformowanych. Ostatni rozdział zawiera podsumowanie pracy.

Kazimierz Bem podważa dominującą w polskiej historiografii tezę, jakoby reformacja była skazana na niepowodzenie. Z braku poparcia królewskiego i wskutek zachowania uprzywilejowanej pozycji Kościoła katolickiego wyznawcy konfesji ewangelicko-reformowanej pozostawali wprawdzie nieliczną mniejszością w społeczeństwie polsko-litewskim, jednak w niektórych ośrodkach kalwinizm potrafił zjednać nie tylko szlachtę, ale też mieszczań i w pewnym stopniu nawet chłopów. Działo się tak w miastach prywatnych, których właściciele nawet przez kilka pokoleń trwali w kalwinizmie oraz tam, gdzie udało się osłabić wpływy duchowieństwa

katolickiego. Bem krytykuje też twierdzenia niektórych historyków sympatyzujących z kontr-reformacją, jakoby w polsko-litewskim kalwinizmie zabrakło głębszej refleksji teologicznej, a zakładanie kongregacji wynikało jedynie z chęci utrzymania tańszego kościoła od katolickiego. Autor udowadnia, że m.in. dzięki studiom zagranicznym duchowieństwo ewangelicko-reformowane było dobrze zorientowane w piśmiennictwie zachodnioeuropejskich współwyznawców. Ponadto w połowie XVII w. utrzymywanie kongregacji w miastach prywatnych stało się kosztowne ze względu na liczne procesy sądowe wytaczane przez katolików. Wsparcie patronów wynikało zatem z przekonania religijnego, a nie interesu.

Najpoważniejszym niedociągnięciem książki jest wybiórcze traktowanie bibliografii i źródeł, zauważalne już we wstępie, w którym brakuje charakterystyki historiografii i przeglądu źródeł. Autor wykorzystał przede wszystkim literaturę polskojęzyczną, pomijając jednak wiele ważnych pozycji z ostatnich lat, takich jak książka Rafała Degiela omawiająca polityczną współpracę między ewangelikami a prawosławnymi¹, studium Katarzyny Meller o piśmiennictwie reformacyjnym², monografie Marioli Jarczykowej o radziwiłłowskim patronacie literackim³ oraz pracę zbiorową pt. *Ewangelicyzm reformowany w Pierwszej Rzeczypospolitej. Dialog z Europą i wybory aksjologiczne w świetle literatury i piśmiennictwa XVI–XVII wieku*⁴. Poza nielicznymi przekładami na język angielski, niemiecki lub polski Bem nie korzystał również z publikacji litewskich i białoruskich autorów, takich jak Ingė Lukšaitė⁵, Deimantas Karvelis⁶, Siamion Padokszyn⁷ i Liudmiła Iwanowa⁸. Na uwagę zasługiwałby też tom tematyczny czasopisma „Spadczyna” z 2003 r., poświęcony kulturowej i społecznej roli reformacji na Białorusi⁹.

Mimo że książka opiera się przede wszystkim na literaturze przedmiotu i źródłach drukowanych, Autor podjął próbę spenetrowania zasobów archiwalnych Archiwum Głównego Akt Dawnych w Warszawie, Archiwum Państwowego w Poznaniu, Biblioteki Uniwersyteckiej w Warszawie, Archiwum Historycznego Państwa Litewskiego w Wilnie, Archiwum Parafii Ewangelicko-Augsburskiej św. Marcina w Krakowie oraz Muzeum Narodowego w Pradze. Cytowane przez niego dokumenty zostały przeważnie wytworzone przez jednoty lub poszczególne kongregacje ewangelicko-reformowane. Tymczasem ze względu na specyfikę patronatu magnackiego cenne archiwalia dotyczące reformacji znajdują się też w zespołach rodowych,

¹ R. Degiel, *Protestanci i prawosławni. Patronat wyznaniowy Radziwiłłów birżańskich nad Cerkwią prawosławną w księstwie słuckim w XVII w.*, Warszawa 2000.

² K. Meller, „Noc przeszła, a dzień się przybliżył”. *Studia o polskim piśmiennictwie reformacyjnym XVI wieku*, Poznań 2004.

³ M. Jarczykowa, *Książka i literatura w kręgu Radziwiłłów birżańskich w pierwszej połowie XVII wieku*, Katowice 1995; eadem, „Papirowe materie” Piotra Kochlewskiego. *O działalności pisarskiej sekretarza Radziwiłłów birżańskich w pierwszej połowie XVII wieku*, Katowice 2006; eadem, *Przy pogrzebach rzeczy i rytmy. Funeralia Radziwiłłowskie z XVII wieku*, Katowice 2012.

⁴ *Ewangelicyzm reformowany w Pierwszej Rzeczypospolitej. Dialog z Europą i wybory aksjologiczne w świetle literatury i piśmiennictwa XVI–XVII wieku*, red. D. Chemperek, Warszawa 2015.

⁵ I. Lukšaitė, *Reformacija Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje ir Mažojoje Lietuvoje: XVI a. trečias dešimtmetis – XVII a. pirmas dešimtmetis*, Vilnius 1999.

⁶ D. Karvelis, *Iš Radvilų giminės istorijos. Biržų kunigaikštystė ir jos visuomenė 1547–1655 metais. Monografija*, Vilnius 2015.

⁷ С.А. Падокшын, *Філасофская думка эпохі Адраджэння ў Беларусі. Ад Францыска Скарыны да Сімяона Полацкага*, Мінск 1990; idem, *Беларуская думка ў кантэксце гісторыі і культуры*, Мінск 2003.

⁸ Л. Иванова, *3 гісторыі Менскага кальвінскага збору*, „Спадчына” 2003, nr 1, s. 55–57.

⁹ „Спадчына” 2003, nr 1: *Адраджэнне й Рэфармацыя*, red. А. Хадыка.

takich jak Archiwum Warszawskie Radziwiłłów w AGAD¹⁰. Ponadto Autor nie wykorzystał zespołu nr 40 (Litewski synod ewangelików reformowanych – Lietuvos ewangelikų-reformatų sinodas) Biblioteki im. Wróblewskich Litewskiej Akademii Nauk w Wilnie.

Luki bibliograficzne szczególnie podważają uwagi Autora na temat kalwinizmu w Wielkim Księstwie Litewskim, którego specyfika została uchwycona przez niektórych autorów zachodnioeuropejskich, m.in. Hansa-Christiana Diedricha¹¹.

Drugim niedociągnięciem jest brak jednoznacznych definicji pojęć, którymi Bem posługuje się w opisie rzeczywistości. Owa tendencja została już uwypuklona przez Macieja Ptaszyńskiego na przykładzie wcześniejszych publikacji tegoż Autora, ale dotyczy też recenzowanej tu monografii¹². Zastrzeżenia budzi również periodyzacja. O ile rok 1548 jako *terminus a quo* jest w pełni akceptowalny ze względu na śmierć Zygmunta Starego, która stworzyła lepsze warunki do szerzenia reformacji, o tyle wybór roku 1648 jako *terminus ad quem* w ogóle nie został przez Autora uzasadniony. Wybuch powstania kozackiego, choć był katastrofą dla Rzeczypospolitej, nie wpłynął bezpośrednio na sytuację Kościoła ewangelicko-reformowanego. Wydaje się, że rozpoczęcie wojny polsko-szwedzkiej w 1655 r. lub zawarcie pokoju oliwskiego w 1660 r. stanowiłyby ważniejsze cezury dla losów polskiego protestantyzmu.

Niewątpliwym atutem książki jest bogaty aparat ikonograficzny, obejmujący 41 ilustracji. Oprócz map, które umożliwiają zobrazowanie zasięgu geograficznego reformacji w różnych regionach Rzeczypospolitej, Autor umieścił zdjęcia archiwalne i współczesne zborów, a także portrety duchownych i fundatorów.

Podsumowując, książka Kazimierza Bema dostarcza zagranicznym badaczom pożytecznego zarysu historii wyznania ewangelicko-reformowanego w państwie polsko-litewskim. Pomimo wielu interesujących tez wprowadzonych do obiegu naukowego podejście Autora pozostawia jednak nieco do życzenia pod względem warsztatu badawczego.

Andrea Mariani
(Poznań)

¹⁰ U. Augustyniak, *Źródła do badania stosunków wyznaniowych i narodowościowych w Wielkim Księstwie Litewskim XVII w. w Archiwum Warszawskim Radziwiłłów*, „Miscellanea Historico-Archivistica” 7, 1997, s. 155–167.

¹¹ H.C. Diedrich, *„Auf dem Weg zur Glaubenseinheit...“: Reformationsgeschichte Weißrusslands*, Erlangen 2005.

¹² Między badaczami wywiązała się interesująca polemika na temat ustroju Kościołów ewangelicko-reformowanych w dawnej Rzeczypospolitej; zob. K. Bem, *Ustroje kościołów ewangelicko-reformowanych w Rzeczypospolitej Obojga Narodów na przełomie XVI i XVII wieku*, „Odrodzenie i Reformacja w Polsce” 57, 2013, s. 123–153; M. Ptaszyński, *O znakach kościoła i ich znaczeniu. Polemika z Kazimierzem Bemem*, „Odrodzenie i Reformacja w Polsce” 58, 2014, s. 153–175; K. Bem, *O znakach, ściegach i ustrojach kościelnych oraz o różnicach prawdziwych i mniemanych – w odpowiedzi Maciejowi Ptaszyńskiemu*, „Odrodzenie i Reformacja w Polsce” 59, 2015, s. 249–257.

Andrej Ryčkov, *Judo bučinys: valdovo išdavystės samprata Lietuvoje (XIII a. pabaiga – XVI a. vidurys)*, Lietuvos istorijos institutas, Vilnius 2018, ss. 280, ISBN 978-609-8183-51-1

Recenzowana monografia Andreja Ryčkova¹ jest opublikowaną w 2018 r. poprawioną wersją jego pracy doktorskiej, napisanej pod kierunkiem Artūrasa Dubonisa i obronionej w 2016 r. w Instytucie Historii na Uniwersytecie Wileńskim.

Autor w centrum zainteresowań postawił zdefiniowanie oraz funkcjonowanie zjawiska zdrady w okresie krystalizowania się litewskiej państwowości i prawodawstwa. Określił zdradę jako przestępstwo wobec władzy publicznej, którą reprezentował władca, a także działający w jego imieniu przedstawiciele zarządu lokalnego. Co istotne, we wstępie szczegółowo wyjaśnił (a rozszerzył to w rozdziale II pt. „Išdavystės terminija Lietuvoje” – Terminologia zdrady na Litwie), dlaczego zrezygnował z używania obecnego w historiografii pojęcia „obraza majestatu”. Zmiana ta wynika przede wszystkim z szerokiego spektrum przewinień, których ta obraza mogła dotyczyć. Ponadto występowanie określenia *crimen laesae maiestatis* (przetłumaczone na ruski jako *образа, обрaжение маестаты*) sugeruje osadzenie prawa litewskiego w ramach prawa rzymskiego, co w omawianym okresie nie zawsze jest adekwatne, przynajmniej w zakresie prawa karnego.

W celu ukazania ewolucji myśli prawnej oraz stosunku wielkiego księcia i feudałów do przestępstwa zdrady wykorzystano źródła narracyjne, epistolarne oraz normatywne. Przyjęte przez Autora ramy chronologiczne to okres od początku litewskiej państwowości do lat 40. XVI w., uzasadniony ogólnopaństwową kodyfikacją prawa. Granice te są jak najbardziej zasadne, a szerokie tło pozwoliło na przeanalizowanie różnych zachowań wpływających na przededefiniowanie pojęcia „zdrady” i uznanie jej za ciężkie przestępstwo.

Monografia została podzielona na dwie części: „Valdovo išdavystės nusikaltimo sampratos Lietuvoje raida” (Rozwój koncepcji obraza majestatu na Litwie) i „Valdovo išdavystės nusikaltimo samprata teisinės ir politinės kultūros lauke” (Koncepcja zdrady władcy na tle kultury politycznej i prawnej). Pierwsza składa się z czterech rozdziałów (oraz rekapitulacji wniosków całej części w rozdz. 5), w których Autor skupił się przede wszystkim na zdefiniowaniu tego zjawiska oraz przedstawieniu jego ewolucji. Rozdział pierwszy („Sampratos raidos Vakarų Europoje bruožai” – Rozwój i cechy koncepcji zdrady w Europie Zachodniej) odzwierciedla znaczenie i funkcjonowanie terminów „zdrada” i „obraza majestatu” rozumianych jako przestępstwa w Kościele katolickim, Świętym Cesarstwie Rzymskim, Anglii i Francji. We wspomnianym wyżej rozdziale drugim rozwinięto konteksty pojęcia „zdrady” oraz terminów jej pokrewnych. W rozdziale trzecim („Sampratos formavimosi ištakos” – Geneza pojęcia), podzielonym na cztery podrozdziały („Perbėgėliai, bet ne išdavikai” – Uciekinierzy, ale nie zdrajcy; „Išorinės įtakos” – Wpływy zewnętrzne; „Lietuvos valdovų varžovai ir nedraugai” –

¹ Autor napisał też cztery artykuły dotyczące tematyki zdrady; zob. A. Ryčkov, *Valdovo išdavystės kaip nusikaltimo sampratos ištakos Lietuvoje*, „Lietuvos istorijos metraštis” 2013, nr 2, s. 49–63; *idem*, *Mirties baumės skyrimas viešųjų raštų klastotojams Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės teismuose XV amžiaus pabaigoje – XVI amžiaus viduryje*, w: *Lietuvos statutas ir Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės bajoriškoji visuomenė*, red. I. Valikonytė, L. Steponavičienė, Vilnius 2015, s. 109–120; *idem*, *Mirties baumės vykdymas valdovo išdavikams Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje 1447–1529 m.*, „Lietuvos istorijos metraštis” 2016, nr 2, s. 5–25; *idem*, *Internal Factors Behind the Emergence of the Law of Treason in the Grand Duchy of Lithuania in the Mid-Fourteenth – to Mid-Fifteenth Centuries*, „Lithuanian Historical Studies” 20, 2016, s. 31–52.

Przeciwnicy i wrogowie władców Litwy; „Išdavystės sampratos kontūrai XV a. pradžioje – XV a. 4-ajame dešimtmetyje” – Zarys koncepcji zdrady od początku XV do lat 40. XV w.), przedstawiono nie tylko słownictwo, którym określano w źródłach zdrajców (łac.: *adversarius, inimicus*, ros.: *недруг, неприятель, враг*, niem.: *fynd, vinde*), ale także zmiany zachodzące w społeczeństwie od czasów wielkiego księcia Witolda. Wówczas demonstrowanie niechęci wobec władcy traktowane było jako wypowiedzenie lojalności. Z czasem m.in. w związku z intensyfikacją ówczesnych konfliktów zdradę zaczęto rozpatrywać w kategorii aktu niewierności uznanego za przestępstwo. Przedstawiono tu także istotną dychotomię dotyczącą przyjmowania w szeregi społeczeństwa ludzi, których uznaje się za uchodźców, a nie zdrajców, jak np. Tatarów. Rozdział czwarty („Teisinis sampratos apibrėžimas” – Prawna definicja pojęcia) podzielony został na dwa podrozdziały („Iki Pirmojo Lietuvos Statuto” – Do I Statutu Litewskiego i „Pirmojo Lietuvos Statuto normų šaltiniai” – Źródła norm I Statutu Litewskiego). W pierwszym Autor przedstawił zmiany zachodzące w litewskim prawodawstwie przed ogłoszeniem I Statutu Litewskiego, skupiając się na przywilejach ziemskich, na tle zmian zachodzących w społeczeństwie Wielkiego Księstwa. Wtedy też zdradę zaczęto definiować jako zamach na życie wielkiego księcia bądź ucieczkę na teren wroga. Autor przypomniał także zjawisko krwawej zemsty, którą poprzedzała zdrada. Do aktów odwetu dochodziło zarówno na Litwie przedchrześcijańskiej (np. po zabójstwie Mendoga), jak i jeszcze za panowania Władysława Jagiełły, m.in. w sytuacji konfliktu między nim a Kiejstutem i Witoldem. Podrozdział drugi, podzielony jeszcze na cztery części, skupia się na źródłach norm w I Statutu Litewskiego. Szczególnie ważna była regulacja pozwalająca na wymierzenie kary jedynie na podstawie wyroku sądu. Taki przepis pojawił się w przywileju Zygmunta Kiejstutowicza z 1434 r. oraz przywileju Kazimierza Jagiellończyka z 1477 r. Ponadto za zdradę uznano ucieczkę na teren wroga oraz fałszowanie dokumentów. Określono także zasady rozporządzania majątkiem zdrajcy przez jego rodzinę oraz formy zabezpieczenia struktur władzy.

Druga część monografii obejmuje dwa rozdziały, które dotyczą zdrady władcy na tle ówczesnej kultury politycznej i prawnej. Rozdział szósty („Valdovo pyktis ir rūstybė” – Złość i gniew władcy) składa się z trzech podrozdziałów. W pierwszym („Pykčio ir rūstybės teisėtumas” – Słuszność złości i gniewu) omówiono zasadność gniewu – zarówno jako emocji, jak i czynności – władcy wobec zdrajcy. Tu Autor posłużył się nie tylko przykładami źródłowymi, ale też wyjaśnił to zjawisko dzięki mechanizmom opisanym przez socjologów i teologów: rozróżnieniu złości i gniewu. Złość traktowana jest jako reakcja emocjonalna, uznawana w średniowieczu za grzech. Gniew zaś jest reakcją kontrolowaną, związaną z zachowaniem i działaniem. Drugi podrozdział („Politinės kontrolės priemonė” – Środki kontroli politycznej) zawiera interesującą analizę oskarżenia o zdradę będącego rodzajem kontroli społecznej. W trzecim podrozdziale („Išdavystės stigma: atmintis ir grįžimo ritualas” – Piętno zdrady: pamięć i rytuał powrotu) przedstawiono proces rehabilitacji osoby oskarżonej o zdradę, kończący się oficjalnym poświadczeniem władcy. Ciekawym zagadnieniem jest także społeczne piętno, które mogło również przechodzić na rodzinę i potomków oskarżonego. Michał Iwanowicz Zasławski-Mścislawski oprócz aktu niewinności otrzymał też poświadczenie, że jego winy nie przejdą na jego rodzinę. Oznaczało to, że rehabilitacja nie zawsze była równoznaczna z niewinnieniem w oczach społeczności. Podobnie jak w przypadku chorążego tatarskiego Achmeta Ułana Wojszutkowicza, który pomimo oczyszczenia musiał przejść kilkuletni okres próbny przed powrotem do pełni łask. Rozdział siódmy („Viešosios mirties baumės” – Publiczne wyroki śmierci) jest podzielony na dwa podrozdziały. We wprowadzeniu Autor przybliży kwestię stosowania kary śmierci za nielojalność. Pierwszy podrozdział („Suėmimas, laisvės suvaržymas ir teismo procesas” – Aresztowanie, pozbawienie wolności i proces) dotyczy całego

postępowania związanego z oskarżeniem o zdradę, aż po wyrok widziany z perspektywy praktyki, czyli z zastosowaniem zasady *neminem captivabimus nisi iure victum*. W podrozdziale drugim („Mirties baasmēs vykdymas” – Wykonanie kary śmierci) pomimo lakoniczności źródeł dotyczących wykonywania kary śmierci za zdradę Autorowi udało się przybliżyć kilka przypadków takiego wyroku, które dodatkowo podsumował w formie tabeli, ukazującej rodzaj zadanej śmierci (ścięcie, utopienie bądź powieszenie). Część drugą również zamyka krótkie podsumowanie wniosków (rozdz. 8).

W społeczeństwie Wielkiego Księstwa Litewskiego tak jak w każdym występowały akty niesubordynacji i zdrady. Postępowanie Witolda i Świdrygiełły miało niemały wpływ na przededefiniowanie pojęcia „zdrady”, ale także przyspieszyło proces penalizacji tego czynu. Działanie dezercerujących feudałów czy grup planujących zamachy na władców było zawsze obecne w świecie polityki. Co znamienne, reakcja władców litewskich u progu państwowości była zgoła odmienna niż władców europejskich na ten występpek. Dlatego też monografia Andreja Ryčkova uzupełnia lukę w badaniach nad odbiorem zdrady w średniowiecznym społeczeństwie litewskim oraz ukazuje ewolucję na szerokim tle kultury politycznej i prawnej. Pozostaje mieć nadzieję, że książka trafi i do polskiego obiegu naukowego. Miejmy nadzieję, że pomocna w tym będzie i ta recenzja.

Joanna Kunigielis
(Warszawa)